

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Filozofická fakulta

Ústav etnologie

TEZE DISERTAČNÍ PRÁCE

Jana Štefaniková

České středohoří – kulturní krajina

The České Středohoří Mountains – Cultural Landscape

2015

Školitel: PhDr. Lubomír Procházka, CSc.

1. Kulturní krajina, krajina sídel: teoretická východiska

Tématem kulturní krajiny obohacují v posledních desetiletí zástupci společenských věd problematiku vnímání vztahu krajiny a člověka. Navazující na ochranářsko-přírodovědný zájem a na zájem ekonomicko-hospodářský nahlízejí archeologové, historici, kulturologové, esteticí i zástupci dalších disciplín na krajinu pod specifickým úhlem pohledu. Etnologové, kromě problematiky užití krajiny, mohou krajinu vnímat a interpretovat i prostřednictvím důrazu na konkrétní kulturní a sociální prvky, a to hmotné i nehmotné povahy, v měřítku lokálním i globálním.

Jednou z možností jak nahlížet na krajinu je pojetí krajiny jako prostoru lidských sídel. Toto pojetí má ve střední Evropě poměrně dlouhou tradici spojenou i s tzv. německo-rakouskou školou kulturních okruhů, která ve druhé polovině 19. století aplikuje difuzionistický teoretický přístup i na oblast venkovského stavitelství. Prof. August Meitzen, geograf, referuje v tomto duchu již v roce 1881 na konferenci v Berlíně a o rok později vydává tiskem hypotézu o kulturních vlivech na venkovskou architekturu v rámci (nejen) Střední Evropy, která se neoprošťuje od dobově příznačného nacionalismu.¹

Geografické vyjádření existence kulturních jevů používá ve své etnokartografické metodě i Lubor Niederle, ovšem s mapou střední Evropy a s rozšířením určitých typů venkovského domu pracuje zejména od 20. let 20. století Bruno Schier, který v roce 1932 vydal své zásadní dílo „Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa“.² Četné teorie a interpretace zde uvedené byly později kritizovány a přeformulovány, nicméně problematice se Schier věnuje i po svém poválečném přesídlení do Německa, kde se stal spoluzakladatelem „Arbeitskreis für deutsche Hausforschung“ (dnes „Arbeitskreis für Hausforschung“), a zřetelně svým celoživotním dílem ovlivnil přinejmenším německé etnografy a kulturní geografy.

Pojetí Českého středohoří jako kulturní krajiny lidských sídel má tedy své opodstatnění. Však také jedním z projektů Etnologického ústavu AV ČR je postupné vydávání Etnokartografického atlasu Čech, Moravy a Slezska.

¹ Meitzen, August (1882): Das deutsche Haus in seinen volkstümlichen Formen. Berlin 1882.

² Schier, Bruno (1932): Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa. Reichenberg: Sudetendeutscher Verlag Franz Kraus.

2. Použité metody a techniky

V rámci předkládané práce bylo využito kombinace několika výzkumných metod a technik.³

Metoda přímá a nepřímá

Prostřednictvím přímé metody vycházíme z kriticky ověřeného pramene, ve kterém jsou hledaná fakta explicitně obsažena. Příkladem mohou být archivní prameny (např. plány, mapy, texty, fotografie) a prameny nalezené při terénních výzkumech (dochované objekty, informace poskytnuté svědky a pamětníky atd.). Přímá metoda může být doplněna metodou nepřímou, která v případě chybějících fakt přináší odvozené nebo zdůvodněné hypotézy.

Metoda induktivní a deduktivní

Induktivní metoda využívá empiricky zjištěná fakta, ze kterých odvozuje obecnější zákonitosti, případně tvoří hypotézy. Lze ji například použít při práci s bohatými prameny. V případě neúplnosti pramenů hovoříme o neúplné indukci a metoda má pouze pravděpodobnostní charakter. Deduktivní metoda oproti tomu usuzuje na konkrétní jednotlivosti na základě obecnějších konstatování při dodržování pravidel logiky.

Metoda sondy

Prostřednictvím metody sondy se věnuje detailní pozornost vybranému, úzce vymezenému okruhu informací, na jehož základě se vyvozují obecnější zákonitosti. Vzhledem k tomu, že zkoumaná zástavba v Českém středohoří má velice různorodý charakter, tak detailnějšímu průzkumu byly podrobeny vybrané dílčí lokality či mikroregiony.

Metoda synchronní a diachronní

³ Hroch, Miroslav a kol (1983): *Metody historikovy práce*. Praha: SPN; Kašpar, Ladislav (2007): *Vznik a vývoj turistiky v českých zemích do roku 1914*. Disertační práce FTVS UK v Praze, Praha; Liška, Václav a kol (2010): *Vědecké metody pro doktorandy*. Praha: ČVUT.

Metoda synchronní věnuje pozornost současné podobě zkoumaného jevu. Je tedy využitelná při průzkumu současného stavu obcí Českého středohoří. Metoda diachronní zkoumá jevy z hlediska jejich geneze, tj. vývoje od jejich případného počátku až do současné podoby. Je tedy využitelná během zkoumání určitého dílčího jevu, při rekonstrukci jeho celkového vývoje nebo jeho jednotlivých fází.

Metoda biografická

Prostřednictvím zjištění biografických údajů o konkrétní osobě lze zkoumat určité aspekty dějin. V předkládané práci je metody užito při přiblížení osobností vybraných lokálních badatelů.

Techniky terénní práce

V souladu s předkládanou prací je v první řadě použitelná zejména technika pozorování, dále pak technika dotazování. Technika pozorování spjatá s dokumentací je v terénu použitelná v lokalitách, kde se nachází stavby pocházející ze sledovaného období. Technika dotazování může být užita v případě rozhovorů s primárními svědky sledovaných jevů, dále pak s osobami, které by mohly odůvodněně přispět alespoň k nepřímému dokladování sledovaných jevů. V úvahu by tak například přicházel rozhovor s odborníky na určitou problematiku nebo s potomky bývalých rezidentů sledovaných lokalit.

3. Venkovská zástavba Českého středohoří

3.1. Prameny a literatura

Umístění dochované dobové literatury a archivních pramenů k tématu je dnes poněkud roztříštěné. Pro jejich hledání je vhodné uvědomit si proměnu administrativního členění území dnešního Českého středohoří. Do roku 1848 patřila jeho převážná část do Litoměřického kraje, jen některé obce v jihozápadním cípu byly součástí kraje Žateckého. Od 1. ledna 1850 byly české země administrativně rozděleny na politické okresy, které se staly základními správními jednotkami. V některých případech se dělily na menší okresy

soudní. Celá soustava se několikrát měnila, nicméně až do roku 1938 vypadalo základní členění území Českého středohoří obdobně jako v roce 1850:⁴

Název (sídlo) politického okresu	Název (sídlo) soudního okresu zasahujícího území dnešní CHKO České středohoří
Bílina	Bílina
Česká Lípa	Bor u České Lípy, Česká Lípa
Děčín	Děčín, Benešov nad Ploučnicí, Česká Kamenice
Litoměřice	Litoměřice, Lovosice, Ústěk
Louny	Louny
Most	Most
Teplice	Teplice
Ústí nad Labem	Ústí nad Labem

Soudní okresy Most, Louny a Bor u České Lípy (dnes Nový Bor) zasahovaly na území dnešního Českého středohoří jen velmi nepatrně. Libčeves (dnes okr. Louny) patřila od r. 1850 do přibližně poloviny 20. století do soudního okresu Bílina.

Relevantní knihovny, archívy a muzea zahrnují zejména soustavu Státních okresních archívů (SOKA) sdružených pod Státním oblastním archívem Litoměřice (SOA Litoměřice). Následuje soupis navštívených archívů a institucí s upozorněním na vybrané důležité fondy se vztahem ke studované problematice:

- SOA Litoměřice: knihovna (tisky vydané do r. 1945).
- SOKA Česká Lípa: fond Paudler Amand.
- SOKA Děčín: fond Severočeský exkurzní klub-Benešov, fond Musejní spolek Č. Kamenice, fond Musejní a pracovní sdružení pro vlastivědu Jílové (1924-39), fond Fotografická pozůstalost Franze Queißera z let 1930-1942.
- SOKA Litoměřice se sídlem v Lovosicích: knihovna (tisky do r. 1945).
- SOKA Teplice: fond Merten Adolf - písemná pozůstalost Bílina, fond Muzejní společnost Bílina, fond Pracovní sdružení pro vlastivědu, výzkum a osvětu Teplice, fond Sběrka fotografií.
- Archiv města Ústí nad Labem: fond Písemná pozůstalost PhDr. Franze Josefa Umlaufa a jeho blízkých, fond Dodatek k písemné pozůstalosti PhDr. Franze Josefa Umlaufa, fond

⁴ Hledíková, Zdeňka, Janák, Jan (1989): Dějiny správy v českých zemích do roku 1945. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, s. 376, s. 319, Příloha č. 13: Kraje v českých zemích v letech 1850-1855.

Písemná pozůstalost Wenzela Plaschkeho, fond Písemná pozůstalost Josefa Fleischmanna, fond Písemná pozůstalost Emila Richtera, fond Písemná pozůstalost Josefa Karla Starka, fond Sběrka fotografií, fond Sběrka map a plánů, knihovna (tisky vydané do r. 1945).

- Etnologický Ústav AV ČR Praha: Fond německých jazykových oblastí, fond Zaměřovací akce ČAVU – Národopisná komise, fond A5 – muzejní dokumentace Evidence lidových staveb, fond Fotodokumentace.

Dále bylo čerpáno z následujících odborných knihoven a fondů v regionálních muzeích:

- Oblastní muzeum v Litoměřicích: knihovna (tisky do r. 1945), sbírky kreseb s tematikou venkovské architektury (např. Roberta Klutschaka, Jindřicha Kamperleho). Muzeum má i fondy bývalých muzeí v Třebenicích, v Libochovicích, v Roudnici nad Labem, v Lovosicích a v Ústěku, a fondy bývalých muzeí existujících do 40. let 20. století ve městě Litoměřice.
- Oblastní muzeum v Mostě: knihovna (tisky do r. 1945), sbírka fotografií.
- Muzeum města Duchova: knihovna (tisky do r. 1945), sbírka fotografií.
- Muzeum města Ústí nad Labem: knihovna (tisky do r. 1945), sbírka fotografií.
- Regionální muzeum v Teplicích: knihovna (tisky do r. 1945).
- Vlastivědné muzeum a galerie v České Lípě: knihovna (tisky do r. 1945).

Při dalším badatelském záměru by bylo možno využít i zahraniční archivy, například archiv spolku Heimatkreisverband Leitmeritz e.V. ve Fuldě, spolku Heimatfreunde Aussig v Mnichově, spolku Heimatkreisvereins Bilin e.V v Gerolzhofenu, spolku Heimatverband Kreis Tetschen-Bodenbach e. V. v Nördlingenu.

3.2. Situace v terénu

Na území Českého středohoří je v terénu zachováno mnoho set pozoruhodných solitérních objektů i řada celků, které dokládají vývoj zdejší zástavby v období končícím přibližně polovinou 20. století. Nemálo objektů je dnes památkově chráněno, některé celky byly vyhlášeny Vesnickými památkovými rezervacemi nebo Vesnickými památkovými zónami. Na území Českého středohoří se nenachází žádná Krajinná památková zóna. Bohužel i v posledních dvaceti letech je možno sledovat poměrně znatelný úbytek cenných částí staršího domového fondu, snad i v souvislosti s faktem, že celá řada solitérů nebo celků dnes památkovou ochranu nemá.

Zejména pravobřežní část Středohoří je dodnes bohatá na objekty i lokality cenné pro badatele zkoumající venkovskou zástavbu. Stupeň zachovalosti starší vrstvy zástavby v levobřežním prostoru je o mnoho nižší, často až torzovitý. Celkové velké množství chráněných či významných solitérů neumožňuje provést zde jejich výčet. Pro představu tak přináším alespoň seznam aktuálních Vesnických památkových rezervací a zón.

Vesnické památkové rezervace:

Janovice (okr. Česká Lípa), Rané (okr. Česká Lípa), Starý Týn (okr. Litoměřice), Zubrnice (okr. Ústí nad Labem).

Vesnické památkové zóny:

Dolní Nezly (okr. Litoměřice), Chotiněves (okr. Litoměřice, umístěna těsně u hranic CHKO České středohoří), Kravaře (okr. Česká Lípa), Merboltice (okr. Děčín), Soběnice (okr. Litoměřice), Srdov (okr. Litoměřice).

3.3. Základní východiska

Venkovskou zástavbu Českého středohoří je v důsledku její rozmanitosti téměř nemožné typologicky jednotně podchytit a je zřetelné, že se zejména po r. 1800 vyvíjela pod četnými, nerovnoměrně působícími vlivy. Různorodá je také půdorysná struktura místních obcí. Lze rozlišit vsi návesní, řadové (silniční i uliční), časté jsou i údolní lánové vsi, samoty a shlukové obce. V některých případech lze vytušit původní tvar okrouhlíce. Přítomná je i celá řada přechodových typů, důsledků nerovnoměrného historického vývoje regionu přerušovaného navíc depopulačními momenty.

Z pohledu užitých stavebních technik dochází ve Středohoří u nejstarší vrstvy dnešní zástavby, vzniklé přibližně do roku 1800, k prolínání roubení, postupujícího od východu či jihovýchodu, s hrázděním, šířícím se převážně ze západu. Hrázdění se však uplatňovalo pouze v patrech, případně ve štítě. V přízemí pouze u stodol. V rámci celého území mají objekty často zděnou zadní část přízemí (chlév), a to za použití místně dostupného kamene. Kámen se v relativně větší míře a relativně dřív užíval ke stavebním účelům v jihozápadním cípu Českého středohoří. Objekty s přítomností roubení, zejména ty na pravém břehu Labe, mají často esteticky působivý štít, podstavku zdobenou vyřezávanými sloupky, stejně tak jako ozdobné sloupky u pavlače.

V období okolo roku 1800 vykazuje usedlost na území dnešního Českého středohoří nejčastěji třístranný dvůr oddělený od komunikace či návsi bránou s brankou pro pěší. Na bránu navazuje z jedné strany špýchar, jenž byl postupem času nahrazován výměnkem, a z druhé strany hlavní budovou usedlosti plnící funkce obytné i hospodářské. Tyto patrové budovy jsou orientovány štítovou stranou ke komunikaci. Obytná budova měla obvykle v patře pavlač, kterou byl v některých případech vybaven i špýchar. Pavlač vystupovala buď podél celé nádvoří strany objektu, nebo měla podobu poměrně krátké pavlačky zapuštěné do střední části tělesa stavby. Dvůr vzadu uzavírala průjezdná stodola.

Podobu středohorských obcí i obydlí významným způsobem rozměnilo několik zásadních vlivů působících v 19. století, např. různá administrativní nařízení a zákazy, které byly stále více vymáhané rostoucím administrativním aparátem. Podobu budov přímo ovlivnily stavební a protipožární řády, patenty a nařízení. Například roku 1816 vydalo české gubernium nařízení o zákazu dřevěných staveb, což v prostoru Středohoří v podstatě ukončilo rozvoj dřevěné zástavby, a to i přes povolení z roku 1833 (první Stavební řád) stavět v horských oblastech ze dřeva. Novostavby vznikaly z nespalných materiálů, na základě stavebního plánu a stavebního povolení. Zpočátku se jako stavební materiál užíval kámen, ve 2. polovině 19. století nastupuje užívání cihel a byly uplatňovány i sériově vyráběné ozdobné segmenty. Řada roubených objektů se však ještě po dlouhá desetiletí částečně upravovala či dostavovala za užití hrázdění nebo zdění.

V důsledku společenských změn a administrativních úprav způsobů dědění se běžným stává existence objektu výměnku či alespoň výměnkové světničky přiléhající k vytápěné místnosti. V nemálo případech byla světnička přistavěna ke stávající budově a obohacuje tak přední štítovou stranu objektu o třetí okenní osu.

Postupné pronikání kapitalistických vztahů do venkovských oblastí přináší zřetelnou sociální stratifikaci obyvatelstva. Postupný odklon od zemědělského způsobu obživy k námezdním pracovněprávním vztahům je akcelerován po roce 1868 povolením rozdělovat při procesu dědění i usedlosti o velikosti 7,62 ha a méně. Vznikají tak velmi malé usedlosti s nedostatečnou plochou plužiny pro obživu. V obcích dále významným způsobem vzrůstá počet relativně skromných a stylově strohých obydlí zahradníků a bezzemků, které jsou realizovány na obecních pozemcích, například v prostoru návsi nebo podél komunikací.

Často se jedná o menší zděné usedlosti s dvoustranným či hákovým dvorem a s přízemními nebo patrovými stavbami. V nemálo případech skrývá soliterní objekt pod svou střechou veškeré obytné a hospodářské funkce.

Na druhou stranu období konjunktury umožnily akumulovat prostředky v rukou jednotlivce, který v některých případech dospěl k rozhodnutí provést totální přestavbu usedlosti. Velké zděné statky, často z 80. let 19. století nebo z meziválečného období ve 20. století, jsou toho dodnes dokladem. V podstatě reprezentativního účinku bylo docíleno nejen velikostí objektů, ale i přejímáním dekorativních prvků slohové architektury. V Českém středohoří se setkáváme zejména s detaily odvozenými od klasicistního slohu, u staveb z počátku 20. století pak s detaily odvozenými ze secese a eklekticismu. V některých případech nabývá půdorys přestavěné hlavní budovy usedlosti podobu písmene L a obrací se tak jednou svou okapovou stranou ke komunikaci. Na dvoře u větších statků přibývá i další stavba – kolna.

Velmi různorodé projevy má ke konci 19. století snaha skrývat roubené stěny a štíty pod vrstvu břidlice nebo omítky nanesené na rákos. Výsledky pozorujeme zejména v pravobřežní části Středohoří dodnes. Esteticky hodnotné barevné sestavy z břidlicových destiček ve štítě i na stěnách domů obohacují již tak pestrou skladbu zástavby konkrétní lokality. Oproti tomu v levobřežní části Středohoří na přelomu 19. a 20. století výrazně ubývá objektů uplatňujících ve své konstrukci dřevo ve prospěch zděné zástavby. Tento proces je až na nepatrné výjimky završen ve 20. letech 20. století.

Modernizací prochází v 19. století i některé aspekty zemědělské produkce. Lokální plodiny, jakými jsou víno, chmel, cukrová řepa či obilí, jsou zpracovávány či pěstovány za využití nových technologií, případně se objevují nové technické prostředky. Ve Středohoří časté pěstování chmele, proces jeho sušení a přípravy pro prodej obchodníkům, to vše ovlivnilo v usedlostech funkčnost některých vnitřních místností a uspořádání prostor v patře a pod střechou. Postupné šíření malých sušáren chmele, vestavěných nebo přistavěných, má přímý vliv na vnitřní i vnější podobu budov usedlosti.

4. Vlastivědný zájem o stavitelství Českého středohoří od poloviny 19. století do poloviny 20. století

Krajina dnešního Českého středohoří zaujala v 19. století nejdříve romantismem ovlivněné malíře a kreslíře. Vedle nich se objevilo několik prvních sběratelů písní, básní, říkadel, her či pověstí z prostředí venkova (např. Franz Böhm, Johann Haudeck). Vlastivědný zájem o materiální kulturu na území dnešního Českého středohoří je ponejvíce spjat se vznikem městských turisticko-vlastivědných spolků po roce 1868. Jejich členy byli zejména příslušníci místní inteligence se zájmy povahy přírodovědné, archeologické, případně studující historii měst či dominantních míst krajiny (např. hradní zříceniny, bývalá bojiště). Spolky operující v dnešním Českém středohoří do r. 1918 byly německojazyčné, jen do nejjihnější části zasahovala lounská pobočka Klubu českých turistů. Spolky obvykle vydávaly spolkové časopisy a sborníky, dnes podstatný zdroj informací o činnosti spolků, které však zpočátku nevěnovaly prakticky žádnou pozornost tématům spjatých s životní realitou obyvatel venkova, jako je např. obydlí, strava, oděv nebo tradiční zemědělství. Venkovské lokality byly zpočátku zmiňovány obvykle jen letmo a z praktického pohledu případného výletníka.

Přímým podnětem pro systematickou pozornost věnovanou venkovským oblastem Středohoří bylo od 70. let 19. století postupné vydávání regionálních vlastivěd označovaných jako Heimatkunde nebo Heimatskunde, a dále pak topografických příruček. Počet takovýchto vydaných publikací roste po roce 1880. Ovšem v případě německy píšících vlastivědných nadšenců se venkovskému obydlí nebo oděvu dostalo detailní pozornosti až kolem roku 1900. Tehdy vzniklo několik statí věnovaných zejména litoměřické části Středohoří. Do roku 1918 se problematiku venkovské zástavby alespoň dotkly takové osobnosti regionální historiografie z řad městské inteligence, jako Anton Amand Paudler, Julius Lippert, Johann Haudeck, Heinrich Ankert, Franz Josef Umlauf, Wenzel Wachsmann nebo Gustav Laube. Ze strany česky píšících vlastivědců a národopisců se zástavba obcí v dnešním Českém středohoří nestala do roku 1918 cílem jejich badatelského zájmu.

V národnostně již vyhroceném prostředí publikoval roku 1898 Julius Lippert poměrně závažnou, liberálně zaměřenou stat' o venkovské zástavbě na Litoměřicku. Vymezené

území definuje jako prostor kulturně smíšený se zastoupením vlivů, při použití dobové terminologie, slovanských i germánských.⁵

Vlastivědný zájem o venkovské lokality dnešního Českého středohoří začíná po roce 1918 nabývat na intenzitě. Opět hrají zásadní roli městské spolky s muzejním či vlastivědným zaměřením, jejichž zájem, a stále více i osvěta, se šíří za hranice města na venkov. Venkovské usedlosti začínají být vnímány jako hmotné památky na časy minulé, časy otců. K dokumentaci výrazně napomáhá šíření fotografie užívané dokumentačně již od konce 19. století.

Znovu jsou vydávány německé vlastivědy, Heimatkunde, a vznikají i regionální vlastivědy psané česky. V nemálo případech je v nich již věnována pozornost i typologii venkovských sídel a je popisována i venkovská zástavba. Němečtí badatelé provádí archivní rešerše a vznikají četné texty o konkrétních lokalitách, které jsou zaměřeny genealogicky, historicky nebo toponomasticky. Monotematické pozornosti se konečně těší i téma venkovského obydlí a zástavby, stává se tak doplňkovou informací k celé řadě textů, přednášek a expozic, které akcentují mimoměstské prostředí. To vše je určeno nejen pro obyvatele měst, ale nově i pro venkovský lid. Ve městech v dosahu Středohoří se také zintenzivňuje přítomnost českého jazyka a kultury, včetně působení českých vlastivědných pracovníků a jejich práce směřované k česky hovořícím posluchačům.

Rozložení vlastivědné pozornosti na venkovské lokality však není rovnoměrné. Zatímco na Ústecku a na Litoměřicku lze hovořit téměř o zástupu německojazyčných vlastivědných badatelů s alespoň dílčím zájmem o venkovský prostor, tak na Českolipsku a Děčínsku jsou to spíše ojedinělé osobnosti a v oblasti dnešního jihozápadního Středohoří pak prozatím není znám prakticky nikdo. Vliv může mít u některých lokalit torzovitost zachovaných zdrojů a dále i skutečnost, že obce situované západně od Labe byly významně dotčeny rostoucím vlivem modernizačních tendencí šířících se z průmyslových aglomerací, které se rozvíjí poměrně výrazně ve 2. polovině 19. století na Ústecku, Děčínsku a Teplicku. Nejpozději na přelomu 19. a 20. století tyto tendence ústí v poměrně intenzivní modernizaci venkovských sídel doprovázenou přestavbami obydlí na zděné objekty. Tento proces je ve velké míře završen ve 20. letech 20. století.

⁵ Lippert, Julius (1898): Das alte Mittelgebirgshaus in Böhmen und sein Bautypus. Prag: J. G. Calvesche k. u. k. Hof- und Universitäts-Buchhandlung.

Konkrétní zájem o venkovskou zástavbu v období po r. 1918 je nutno zmínit opět zejména u německy píšících badatelů. Z osobností ústecké vlastivědy v této souvislosti uvedme jména Franz Josef Umlauf, Franz Josef Wunsch, Emil Richter, Wenzel Plaschke, Josef Rehn. Na Litoměřicku působil hlavně Erhart Proschwitzer a Heinrich Ankert, spolu s nimi je vhodné jmenovat Emanuela Gattermanna, Josefa Stössela, Josefa Jarschela a Wenzla Peitera. Z Benešova nad Ploučnicí psal své příspěvky Emil Neder, nejen na Děčínsku fotografoval Franz Queisser. V širším kontextu se venkovským stavitelstvím zabýval Franz Weiss ze Cvikova na Českolipsku. Z jihozápadní části dnešního Českého středohoří prozatím srovnatelné badatelské osobnosti nejsou známy.

5. Prameny a literatura

- Anděl, Jiří, Balej, Martin, Jeřábek, Milan, Oršulák, Tomáš (2004): Vývoj sídelní struktury a obyvatelstva pohraničních okresů Ústeckého kraje. In: Acta Universitatis Purkynianae 88, Studia Geographica IV, s. 229.
- Ankert, Heinrich (1897): Rolnické usedlosti a objekty ve Staré Olešce. Etnologický ústav Akademie věd ČR Praha, SVI-dokumentační sbírky a fondy, fond německých jazykových oblastí, inv. č. 609.
- Ankert, Heinrich (1936): Taschow. In: 12. Jahrbuch der Arbeitsgemeinschaft für Heimatforschung. Leitmeritz, s. 7-11.
- Baláš, Emanuel (1951): Lidová architektura v rámci památkové péče. In: Český lid, 28, s. 214-221.
- Baran, Ludvík (1952): K studiu lidové architektury. In: Český lid, 29, s. 182-188, 230-237, 278-285.
- Baumgarten, Karl (1985): Das deutsche Bauernhaus: eine Einführung in seine Geschichte vom 9. bis zum 19. Jahrhundert. Berlin: Akademie.
- Beer-Heidrich, Lotte (1994): Vom Leben der Bauern im Kreis Leitmeritz vor 1945. Nürnberg.
- Bergmann, Luis (1939): Kennt das Egerland das „Umgebende“? In: Sudetendeutsche Monatshefte. Zeitschrift des Bundes der Deutschen, Heft 8, s. 421-424.
- Bilin unser Heimatkreis. Heimatkreisverein Bilin e. V., Ludwigsberg 1979.
- Blau, Josef (1915): Der Lehrer als Heimatforscher: eine Anleitung zu heimatkundlicher Arbeit. Prag; Wien; Leipzig: Schulwissenschaftlicher Verlag A. Haase.

- Brosche, Wilfried (ed., 1994): Leitmeritz und das böhmische Mittelgebirge. Fulda: Heimatkreis Leitmeritz.
- Brouček, Stanislav a kol. (1996): Mýtus českého národa aneb Národopisná výstava československá 1895. Praha: Littera Bohemica.
- Čelko, Vojtěch (1999): Podíl spolku Excursions Club na vlastivědném bádání, vytvoření regionálních sbírek a muzeí. In: Bezděz, 8, Česká Lípa, s. 111-150.
- David, Petr, Soukup, Vladimír (2000): 555 Památek lidové architektury České republiky. Praha: Kartografie Praha ve spolupráci s Soukup & David.
- Doskočil, Oldřich (2004): Děčany, Solany, Lukohořany, Semeč v proměnách času a současnosti. Praha: OSWALD.
- Ebel, Martin, Škabrada, Jiří (1996): Původní plánová dokumentace lidové architektury. Praha: ČVUT.
- Fischer, Rudolf (1944): Das Elbetal in der Kultur- und Geistesgeschichte des Sudetenraumes. In: Beiträge zur Heimatkunde des Elbetales, 6. Jg., Heft 1, s. 1-7.
- Foedisch, Julius Ernst (1871): Leitmeritz. Ein historisch-topographisch-statistischer Führer durch die Stadt und deren Umgebund. Leitmeritz.
- Foedisch, Julius Ernst (1873): Aussig: Historisch-topografisches Gemälde der Stadt und ihrer Umgebung. Aussig.
- Frolec, Václav (1976): Etnická teorie a interetnické vztahy při studiu lidového stavitelství. In: Slovanský národopis, 24, s. 223-228.
- Gattermann, Emanuel (1933): Ein Beitrag zur Geschichte der bauerlichen Anwesen des Dorfes Schüttenitz. In: 9. Jahrbuch der Arbeitsgemeinschaft für Heimatforschung in Leitmeritz, s. 8-12.
- Gaube, Karl (1934): Schützt und ehrt das deutsche Bauernhaus. In: 10. Jahrbuch der Arbeitsgemeinschaft für Heimatforschung in Leitmeritz, s. 1-2.
- Gaube, Karl (1936): Errichtet Dorf Museen! In: 12. Jahrbuch der Arbeitsgemeinschaft für Heimatforschung in Leitmeritz. Leitmeritz 1936, s. 21.
- Grunert, Josef R. (1884): Heimatskunde des Auschaer Bezirkes. Auscha: Druck und Verl. von F. W. Stopp.
- Hájek, Pavel (2008): Jde pevně kupředu naše zem: krajina českých zemí v období socialismu 1948-1989. Praha: Malá Skála.
- Hantschel, Franz (1904): Heimatskunde des politischen Bezirkes Böhmisches-Leipa. Hrsg. vom Lehrervereine des Schulbezirkes B. Leipa, B. Leipa: im Selbstverlage.

- Hanzl, Zdenek (2003): Kámen v rukodělné výrobě českého venkova. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Harasko, Alois (1990): Bilder aus dem Sudetenland: über 500 Bilder vom Leben wie es damals war. Augsburg: Weltbild.
- Haudeck, Johann (1887): Heimatskunde des politischen Bezirkes Leitmeritz. Leitmeritz.
- Haudeck, Johann (1898): Das deutsche Bauerhaus des Elbthales unterhalb Leitmeritz. In: Zeitschrift für österreichische Volkskunde, IV, s. 65-79.
- Havránek, Jan (1979): Češi v severočeských a západočeských městech v letech 1880-1930. In: Ústecký sborník historický, s. 227-253.
- Heimatskunde des politischen Bezirkes Teplitz für Schule und Haus. Teplitz: Teplitzer Lehrerverein 1886.
- Heimatkunde Leitmeritz. Fulda 1974.
- Henning, Rudolf (1882): Das deutsche Haus in seiner historischen Entwicklung. Strassburg: Trübner.
- Herr, Alfred (1977): Heimatkreis Tetschen-Bodenbach. Nördlingen.
- Hoche, August (1928): Gedenkbuch der Gemeinde Rzepnitz. Rzepnitz.
- Hofmann, Josef (1924): Etwas über ländliche Bauten im Erzgebirge. In: Das Erzgebirge und sein Vorland. Ein Heimatbuch. Bearbeitet von Dr. Rudolf Wenisch. Wien: Verlag „Deutsches Vaterland“, s. 190-194.
- Houfek, Václav (2008): Regionální dějepisectví a nacionalizace společnosti do roku 1918 na příkladu Ústecka. In: Kaiserová, Rak (Eds.): Nacionalizace společnosti v Čechách 1848-1914. Ústí nad Labem, Univerzita J. E. Purkyně, s. 64-104.
- Hroch, Miroslav a kol (1983): Metody historikovy práce. Praha: SPN.
- Jäger, Helmut (1963): Zur Geschichte der deutschen Kulturlandschaft. In Geographische Zeitschrift, 51, 2, s. 90-143.
- Jahnel, Carl (1910): Saubernitz und Leschtine. In: Mitteilungen des Nordböhmisches Exkursions-Klubs 33, s. 236-246.
- Hledíková, Zdeňka, Janák, Jan (1989): Dějiny správy v českých zemích do roku 1945. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Jarschel, Josef (1915): Aus der Geschichte des Dorfes Litschnitz bei Auscha. In: Mitteilungen des Nordböhmisches Exkursions-Klubs, 38. Jg., s. 137-141.
- Joza, Petr (2009): Quaderberg/Kvadrberk. Malá děčínská vlastivěda. Děčín: Iniciativa pro děčínský zámek.

- Kaiserová, Kristina (1995): Franz Josef Wunsch a Franz Josef Umlauft. In: Kaiserová, Kristina, Kaiser, Vladimír (Eds.): Dějiny města Ústí nad Labem. Ústí nad Labem: Město Ústí nad Labem.
- Kašpar, Ladislav (2007): Vznik a vývoj turistiky v českých zemích do roku 1914, disertační práce FTVS UK v Praze, Praha.
- Kotyza, Oldřich, Smetana, Jan (2000): Litoměřicko a Podřipsko v českých dějinách. Litoměřice: Okresní úřad.
- Krupka, Vojtěch (1872): Lounsko: kulturní obraz na základě zeměpisném, statistickém a dějepisném. V Praze: V. Krupka.
- Laube, Gustav (1902): Volkstümliche Überlieferungen aus Teplitz und Umgebung. In: Beiträge zur deutsch-böhmischen Volkskunde, I. Band, 2. Heft. Zweite Auflage. Prag: Calvesche k. u. k. Hof- und Universitäts-Buchhandlung.
- Laube, Josef, Tesař, Jaroslav Rudolf (1936): Náš vývoj v severních Čechách pod ochranou Národní jednoty severočeské 1910-1935. Díl II., Kraj Litoměřický. V Praze: Národní jednota severočeská.
- Lehmann, Emil (1926): Sudetendeutsche Volkskunde. Leipzig: Quelle & Meyer.
- Lippert, Julius (1898): Das alte Mittelgebirgshaus in Böhmen und sein Bautypus. Prag: J. G. Calvesche k. u. k. Hof- und Universitäts-Buchhandlung.
- Lipser, Heinrich (1929): Heimatkunde des Bezirkes Aussig, 2. Teil, Aussig.
- Liška, Václav a kol (2010): Vědecké metody pro doktorandy. Praha: ČVUT.
- Lozoviuk, Petr (2008): Interethnik im Wissenschaftsprozess. Deutschsprachige Volkskunde in Böhmen und ihre gesellschaftlichen Auswirkungen. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag.
- Macura, Vladimír (1999): Idyla a česká chaloupka. In: Kaiserová, Kristina, Martinovský, Ivan (eds.): Idyla a idyličnost v kultuře 19. století. Ústí nad Labem: Albis international 1999, s. 11-35.
- Mágr, Filip (2005): Dokumentace podstávkových domů na území Ústeckého kraje v letech 2003 a 2004. In: Mandava 2005: ročenka Kruhu přátel muzea Varnsdorf 2004-2005. Varnsdorf: Kruh přátel muzea Varnsdorf, s. 133-138.
- Meitzen, August (1882): Das deutsche Haus in seinen volkstümlichen Formen. Berlin.
- Mencl, Václav (1980): Lidová architektura v Československu. Praha: Academia.
- Menz, Franz (1912): Waltersdorf, ein schönes Beispiel eines altdeutschen Ansiedlerdorfes. In: Mitteilungen des Nordböhmisches Exkursions-Klubs, 35 Jg., s. 53-57.

- Michel, Otto (1927): Das Haus Nr. 18 in Deutschkahn. In: Beiträge zur Heimatkunde des Aussig-Karbitzer Bezirkes, 7 Jg., Heft 2, s. 116-118.
- Mikšíček, Petr (2006): Zmizelé Sudety = Das verschwundene Sudetenland. Domažlice: Nakladatelství Českého lesa.
- Moissl, Konrád (1887): Der politische Bezirk Aussig: umfassend die Gerichtsbezirke Aussig und Karbitz, Aussig: Aussig-Karbitzer Lehrerverein.
- Motyčková, Dana, Sedlická, Kateřina (2006): Činnost Národopisné komise při České akademii věd a umění v období protektorátu a její přínos k rozvoji oboru. In: Pospíšilová, Jana, Nosková, Jana (eds.): Od lidové písně k evropské etnologii: 100 let Etnologického ústavu Akademie věd České republiky. Brno: Etnologický ústav AV ČR, s. 124-132.
- Müller-Wille, Wilhelm (1936): Haus- und Gehöftformen in Mitteleuropa. In Geographische Zeitschrift, 42, 4, s. 121-138.
- Münzberger, Josef (1920): Was ein altes Haus erzählen kann. In: Mitteilungen des Nordböhmisches Vereines für Heimatforschung und Wanderpflege, 43. Jg., s. 49-60.
- Neder, Emil (1903): Über sechs Dörfer. In: Mitteilungen des Nordböhmisches Exkursionsklubs, 26. Jg., s. 24-30.
- Novozámská, Martina (2006): Lipová: 1915-2005: obrázky z mé rodné vesnice. Praha: KANT.
- Okurka, Tomáš (2005): Všeobecná německá výstava v Ústí n. L. roku 1903 v kontextu dobového výstavnictví. In: Zprávy Společnosti pro dějiny Němců v Čechách IV. Ústí nad Labem.
- Panáček, Jaroslav (1973): Pozůstalost Amanda A. Paudlera. Česká Lípa: Okresní archiv Česká Lípa.
- Paudler, Anton Amand (1903): Das deutsche Bauernhaus. In: Mitteilungen des Nordböhmisches Exkursionsklubs, 26, s. 257-263, 357-363.
- Peiter, Wenzel (1928): Altes Bauernhaus in Priesen bei Wellemin. In: 4. Jahrbuch der Arbeitsgemeinschaft für Heimatforschung in Leitmeritz, s. I-IV.
- Pelc, Martin (2008): Německé turistické spolky v Československu 1918-1938. In: Waic, Marek (ed.): Německé tělovýchovné a sportovní spolky v českých zemích a Československu. Praha: Karolinum, s. 149-170.
- Pešta, Jan (2009): Encyklopedie českých vesnic: vesnické památkové rezervace, zóny a ostatní památkově hodnotná vesnická sídla v Čechách. Díl IV., Ústecký kraj - severozápadní Čechy. Praha: Libri.

- Pitterová, Anna (1965): Vývoj základních půdorysných typů tradičního domu na území ČSSR ve světle archeologických pramenů. In: Český lid, 52, s. 275-295.
- Plaschke, Wenzel (1929): Häusergeschichte von Leukersdorf. In: Beiträgen zur Heimatkunde des Aussig-Karbitzer Bezirkes, 9. Jg., Heft 3, s. 111-117.
- Pražák, Vilém (1965): K problematice vzniku jizby a síně v čs. obydlí a jejich vztahů k staroslovanskému a franskému domu. In: Český lid, 52, s. 267-275.
- Procházka, Lubomír (2010): Kresby Jindřicha Kamperleho v Oblastním muzeu v Litoměřicích. In: Zprávy památkové péče, r. 70, č. 4, s. 285.
- Proschwitzer, Erhart (1924): Heimatkunde des Bezirkes Leitmeritz. III, Die Landschaft: Erdgeschichte und Erdbeschreibung. Leitmeritz: F. Martin.
- Queisser, Franz (1942): Vom Obstbau und Obsthandel im Elbetal in alter und neuerer Zeit. In: Beiträge zur Heimatkunde des Elbetals, 4. Jg., 2. Heft, s. 97-113.
- Radoň, Miroslav (2004): Profesor Robert Klutschak (1823-1903) - znalec Českého středohoří. In: Zprávy a studie Regionálního muzea v Teplicích 25, s. 95-154.
- Rehn, Josef (1942): Das Bauernhaus im Kreise Aussig: Ein Musterbeispiel. Das ehemalige Bauernhaus Nr. 24 in Wicklitz. Sonderausdruck aus den Beiträgen zur Heimatkunde des Elbetals. Aussig: Deutscher Heimatbund, Landschaftsverein Elbetal.
- Richter, Emil (1924): Die alte Schenke in Zuckmantel. In: Beiträge zur Heimatkunde des Aussig-Karbitzer Bezirkes 4. Jg., Heft 4, s. 181-188.
- Roedl, Bohumír, Zahradníček, Josef (2007): Velemyšleves: Truzenice, Minice, Zálezly. Louny: Digon.
- Říha, Martin (2008): Proměny sudetské krajiny jako poselství dalším generacím. Praha: Společnost pro trvale udržitelný život.
- Schier, Bruno (1932): Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa. Reichenberg: Sudetendeutscher Verlag Franz Kraus.
- Schier, Bruno (1966): Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa. Göttingen: Otto Schwartz & Co.
- Scholze, Josef (1939): Emil Neder. In: Beiträge zur Heimatkunde des Elbethales, 1. Jg., Heft 3, s. 1-3, s. 115.
- Schröder, Karl Heinz (1974): Das bäuerliche Anwesen in Mitteleuropa. In: Geographische Zeitschrift, 62, 4, s. 241-271.
- Scheybal, Josef, Scheybalová, Jana (1985): Umění lidových tesařů, kameníků a sochařů v severních Čechách. Ústí nad Labem: Severočeské nakladatelství.
- Simbriger, Ernst (1938): Unser Mittelgebirgshaus. In: Beiträge zur Heimatkunde des Aussig-

- Karbitzer Bezirkes, 18. Jg., Heft 2, s. 65-68.
- Simon, Gustav (1926): Wiklitz. In: Beiträge zur Heimatkunde des Aussig-Karbitzer Bezirkes, 6. Jg., Heft 1, s. 73-79.
- Slavičková, Hana (2006): Malšovicko: dějiny sedmi vsí na okraji Českého středohoří. Malšovice: Obec Malšovice.
- Smetana, Jan (1996): Počátky severočeského regionálního dějepisectví In: Z Českého ráje a Podkrkonoší – supplement 2, s. 79-90.
- Sommer, Johann Gottfried (1833): Das Königreich Böhmen; statistisch-topographisch dargestellt. 1. Bd., Leitmeritzer Kreis. Prag: J. G. Calve.
- Stibitz, Josef (1934): Zur Geschichte des Hopfenbaues in unserer Heimat. In: 10. Jahrbuch der Arbeitsgemeinschaft für Heimatforschung in Leitmeritz, s. 7-8.
- Stixa, P. Ceslaus (1927): Leitmeritz, das böhmische Paradies. In: 3. Jahrbuch der Arbeitsgemeinschaft für Heimatforschung in Leitmeritz, 1927, s. XXI – XXII.
- Stössel, Josef (1935): Geschichtliche Nachrichten über einzelne Häuser und Familien in Wellemin. In: 11. Jahrbuch der Arbeitsgemeinschaft für Heimatforschung in Leitmeritz, s. 18-24.
- Stroh, Karl, Sagaster, Rudolf (1936): Heimatkunde des politischen Bezirkes Böhm. Leipa. Böhm. Leipa: Selbstverlag.
- Šafránek, Vlastimil (1984): Vztah městského, předměstského a vesnického domu na Litoměřicku v pozdním středověku. Diplomová práce. Praha: katedra etnografie a folkloristiky FF UK.
- Škabrada, Jiří (1999): Lidové stavby. Architektura českého venkova. Praha: Argo.
- Šubrt, Jeronym (1908): Vývoj a život českých menšin. Část 1 až 7. Most: Severočeské menšinové knihkupectví a nakladatelství.
- Tesař, Jaroslav Rudolf (1926): Litoměřicko: obraz vlastivědný. III. díl. Lovosice: Ratibor Vodsed'álek.
- Tomandl, Miloš, Procházka, Lubomír (eds., 2008): Tradiční lidová architektura. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta.
- Tscherney, Anton (1894 a 1900): Schwaden an der Elbe, geographisch und geschichtlich dargestellt I-II. Aussig.
- Umlauft, Franz Josef (1929a): Siedlungsformen in Aussiger Bezirke. In: Heimatkunde des Bezirkes Aussig, 2. díl, Ústí nad Labem.
- Umlauft, Franz Josef (1929b): Hausbauformen in Aussiger Bezirke. Sonderdruck aus Heimatkunde des Bezirkes Aussig, 2. díl, Ústí nad Labem.

- Umlauft, Franz Josef (1929c): Die alte Schenke in Blankenstein Nr. 1. In: Beiträge zur Heimatkunde des Aussig-Karbitzer Bezirkes, 9 Jg., Heft 2, s. 60-68.
- Umlauft, Franz Josef (1934): Der Klub deutscher Amateurphotographen in Aussig. Ein Blick auf die Tätigkeit des Vereines seines 25jährigen Vorstandes. In: Beiträge zur Heimatkunde des Aussig-Karbitzer Bezirkes, 14. Jg., Heft 3, s. 151-156.
- Urban, Jaroslav František (1925): Potulky Chabařovicem. Teplice: Rothenstein.
- Urbanistická studie CHKO České středohoří. Urbanistické středisko Krajského projektového ústavu Ústí nad Labem, Ústí nad Labem 1977.
- Vařeka, Josef (1976): Ke vztahu českého a německého lidového domu. In: Slovanský národopis, 24, s. 237-240.
- Vařeka, Josef, Scheybal, Josef (1976): Hrázděný dům v Čechách a jeho vztah k oblastem patrové lidové architektury. In: Český lid, 63, s. 4-21.
- Venkovské sídlo a krajina. Sborník referátů ze semináře konaného 13-14. června 2006 v Zubrnících. Zubrnice 2007.
- Vojtíšek, Břetislav, Vařeka, Josef (1999): Lidová architektura v severních Čechách. Česká Lípa.
- Volková, J. (1974): První litoměřické muzeum a jeho společenská úloha. In: Vlastivědný sborník Litoměřicko, 11, s. 3-50.
- Votoček, Otakar (1985-1986): Datování lidových staveb dnešního Litoměřicka. In: Vlastivědný sborník Litoměřicko, 21-22, s. 219-231.
- Wachsmann, Wenzel (1902): Über die Architektur der alten Bauernhäuser im Erz- und Mittelgebirge. In: Erzgebirgs Zeitung, 23. Jg., s. 175-181, 200-204, 228-232, 244-250, 266-273.
- Weiss, Franz (1937): Das deutsche Bauernhaus in Nordböhmen. Mit einer Karte der Dorfformen Nordböhmens von Fritz Metzner. Plan bei Marienbad: Luis Bergmann: A. Knab.
- Weiss, Franz (1940): Vom bodenständigen Bauernhause im Elbetale. In: Beiträge zur Heimatkunde des Elbetales. 2. Jg, Heft 3, s. 161-166.
- Wünsch, Franz Josef (1936): Geschichtliches über Deutschkahn. In: Beiträge zur Heimatkunde des Aussig-Karbitzer Bezirkes, 16 Jg., s. 26-31, 63-67, 107-110.
- Zilynskij, Bohdan (2005): „Co je nám do jejich ráje“. Stěhování Českého ráje od Litoměřic k Turnovu na konci 19. století. In: Dějiny a současnost: kulturně historická revue, č. 5, s. 14-18.